

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2023-64-04>
УДК 32-051:929Раковський

Георгій Чернявський

доктор історичних наук, професор

Університет Джонса Гопкінса

Вул. Карлова, 3400 N., Балтімор, MD 21218, США

Email: gchernyavskiy@gmail.com

ВІДОМИЙ В ЄВРОПІ, НЕВІДОМИЙ В БОЛГАРІЇ (ДО 150-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Х. РАКОВСЬКОГО)

Стаття присвячена 150-річчю від дня народження відомого діяча міжнародного соціалістичного руху, політика, державника й дипломата, Голови Народних комісарів України (1919–1923 рр.), Надзвичайного і Повноважного Посла СРСР в Лондоні (1923–1925 рр.) і Парижі (1925–1927 рр.), одного з лідерів троцькістського блоку, опонента Й. Сталіна Християна Георгійовича Раковського (1873–1941). Попри певну кількість досліджень на цю тему, багато аспектів його біографії залишаються недослідженими. Автор на базі широкого кола нових архівних документів, які зберігаються в архівах Болгарії, Великої Британії, Франції, України та Росії, висвітлюють маловідомі сторінки його життя, що не знайшли відображення в історичній літературі. Ідеться, зокрема, про ранній період його життя, коли Х. Раковський долучився

Як цитувати: Чернявський, Г. Відомий в Європі, невідомий в Болгарії (до 150-річчя від дня народження Х. Раковського). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 64, 2023, с. 87-109. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2023-64-04>

How to cite: Chernyavskiy, G. Known in Europe, Unknown in Bulgaria (To the 150th Anniversary of the Birth of Christian Rakovsky). *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History*, no. 64, 2023, p. 87-109. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2023-64-04> (In Ukrainian)

© Чернявський Г., 2023

 This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

до студентського міжнародного соціалістичного руху, виступаючи на міжнародних конгресах. У статті також висвітлено його контакти з Плехановською групою «Визволення праці» в Женеві, де Раковський навчався в медичному університеті, здобув певний авторитет серед російських соціал-демократів. У статті підкреслено його зв'язки з відомими революційними діячами Західної Європи, зокрема з Розою Люксембурґ, Карлом Лібкнехтом, Жулем Гедом, Карлом Каутським та іншими діячами II Інтернаціоналу. Зазначається, що Х. Раковський став єдиним учасником більшовицького уряду, який був членом Бюро II Інтернаціоналу. У статті окремо розглянуто питання, що не знайшло належного відображення в історичній літературі, зокрема про намагання Х. Раковського розв'язати проблему російсько-румунських відносин у 1918 р. та підписання відповідного двостороннього договору, його особлива позиція стосовно приєднання Бессарабії до Румунії. Значну увагу приділено питанню т. зв. «єврейського» походження Х. Раковського та нібито його належності до всесвітньої масонської ложі, яке автор на базі конкретних документів, знайдених в особовому фонді Раковського в державному архіві Болгарії, аргументовано спростовує. Автор також з'ясовує питання про так звані «протоколи Раковського», які опублікував Йосиф Ландовський у книзі «Красная симфония. Откровения троцкиста Раковского». Автор на основі архівних даних Центрального архіву КДБ СРСР, представлених ним в книзі «Фарс на крови», де повністю опубліковано «досьє заарештованого Раковського, всі протоколи допитів НКВД, аргументовано довів, що таких протоколів не існує. Окремо автор висвітлює ще один сюжет, який не відображений в історичній літературі, про те, що Х. Раковський нібито не був розстрілений, а провів останній період свого життя в Радянському Союзі. На підставі аналізу численних архівних даних, спогадів соратників Раковського також доведено, що це фальсифікація останнього періоду життя Х. Раковського, що її засвідчують документи з Центрального архіву КДБ СРСР з «особової справи», де є довідка про його страту 11 вересня 1941 р. в Орловському централі.

Ключові слова: Х. Раковський, міжнародний соціалістичний рух, російсько-румунські переговори, «протоколи Раковського».

В одному зі своїх численних інтерв'ю французькій газеті «Еуропе Nouvelle» на запитання, хто він — болгарин, румун чи росіянин, Християн Раковський відповів: «Колись сім міст змагалися за честь бути батьківщиною Гомера. Я належу щонайменше до п'яти країн: Болгарії, Румунії, Росії, України та Франції, але, звичайно,

я народився в болгарській сім'ї в Котел на річці Камчия». Багато років тому його західні біографи писали про Х. Раковського, що він «болгарин за походженням, румун за національністю, француз за освітою і росіянин за дружбою». Однак відразу ж хочеться їх виправити: Х. Раковський — передусім болгарин за національністю та походженням, румун і радянський підданий, українець за посадою та європеєць за освітою. Ми робимо це уточнення не випадково, адже останнім часом у деяких досить сумнівних з наукового погляду книгах стверджується, що він також і єврей. Скажемо «так» чи «ні» нижче.

Про Х. Раковського написано достатньо. Ми не будемо робити детальний історіографічний аналіз, лише відзначимо деякі найважливіші публікації про нашого героя. Його постаттю цікавилися як в СРСР, так і за кордоном ще коли він очолював український уряд. У 1930-х, а потім і в 1960-х рр. у США були опубліковані книги американського журналіста Л. Фішера, який особисто зустрічався з Х. Раковським (Fischer 1969), а згодом французький історик Франсіс Конт видав про нього двотомну працю (Konte 1978). Пізніше ще один французький історик П'єр Брюе, директор Інституту Троцького у Греноблі, також написав про Раковського книгу (Broué 1984).

У Болгарії, хоч і завуальовано у формі «російсько-болгарських революційних зв'язків» і «міжнародного соціалістичного руху», з'являються праці проф. Ангела Векова про Х. Раковського як діяча соціалістичного міжнародного руху. Після його політичної реабілітації в 1988 р. в Болгарії з'явилися книги проф. Ф. Панайотова (Panayotov 1988, 1989, 2003), в Україні — проф. В. Волковинського та В. Кульчицького (Volkovinsriy, Kulchitskiy 1990), а в останні роки — відомі книги українських істориків — проф. Г. Чернявського, М. Станчева, М. Тортики (Лобанової) (Chernyvsky ta in. 2014), захищені дисертації В. Головка (Golovko 1996) та Я. Шкабури (Shkabura 2020).

У цій статті, присвяченій 150-річчю від дня народження Християна Раковського, спробуємо розповісти про нього як про людину, публіциста, політика та дипломата, а також відповісти на низку запитань, навколо яких спекулюють у популярній літературі, зокрема, хто такий Х. Раковський за національністю,

чи був він членом масонської ложі, чи вбили його 1941 р., чи він вижив? Тому ми свідомо не будемо торкатись інших сфер діяльності нашого героя через їх достатню вичерпність в історичній літературі, звернувши увагу на ранній малодосліджений період його життя, його перші кроки в європейському соціал-демократичному русі та його перші дипломатичні випробування, зокрема проведення російсько-румунських переговорів у 1918 р., з'ясування питання т. зв. «протоколів Раковського» та його долі після оголошення вироку.

Дитинство, юність і шлях до Європи

Кристю (*так у свідоцтві про народження — авт.*) Раковський народився 1 серпня 1873 р. в містечку Котел в сім'ї міщанина з ліберальними поглядами, болгарина — Георгія Станчева, поважного купця, що мав славу чесної, працювитої та допитливої людини. Батьки Георгія Станчева — батько Станчо Кинев Велєв і мати Варвара Гушєрова — болгарини. Батько Кристю відомий за прізвищем Георгій Гушєра, бо юнаком працював у заможного поміщика Гушєрова управителем у його маєтку. Полюбивши Георгія за його працювитість і розум, поміщик видав за нього свою дочку Варвару й віддав зятєві вагому частину бізнесу. Тож його справжнє ім'я Кристю Георгієв Станчев, а не Рахім Раковєр, як бездоказово пишуть деякі видання. У центральному державному архіві Болгарії, в особовому фонді Х. Раковського зберігається його свідоцтво про хрещення, де записано вищезгадане ім'я, надане при хрещенні. Мати Кристю — Марія Кристєва Тирпанська, єдина дочка Нанки Тирпанської, сестри Георгія Стойкова Раковського, відомого діяча національно-визвольного руху в Болгарії (ZDA RB, f. 156 B, op. 1, d. 75, l. 1).

Багато жителів Котєла, зокрема і Георгій Станчев, придбали великі земельні наділи в Добруджі ще до визволення від Османського ярма. За Берлінським договором 1878 р., а не після Балканських воєн, як вважав Г. Ефєндієв (який «охрестив» Х. Раковського як єврея і масона), ці землі, як і вся Північна Добруджа, були передані Румунії. Щоб не втратити майно, Георгій Станчев з родиною переїхав у Румунію, у свою садибу в селі Гєленджик поблизу міста Мангалія. Проте згодом маленький

Кристья їде жити до своєї старшої сестри Марії, яка одружилася й жила у Варні. Тут він навчався в чоловічій гімназії, однак був заарештований і виключений з навчального закладу як один з організаторів студентського повстання 1887 р. в гімназії проти режиму Стамболова й нестерпної шкільної атмосфери.

Продовжив навчання в Габровській гімназії в 1888 р., де жив у кімнаті зі своїм учителем Е. Дабевим — редактором першої в Болгарії соціалістичної газети «Росица». Спільно з однокласником Славі Балабановим видавав нелегальну гектографічну газету «Огледало» («Дзеркало»). Тут він уже підписував статті власним іменем Кристья Раковський (*на честь видатного родича. — авт.*) і залишився з цим прізвиськом на все життя. Звичайно, його активна діяльність не залишилася непоміченою керівництвом школи, яке звернулося до Міністерства освіти, — і двоє друзів були відраховані з гімназії. Кристья заявив батькам, що поважає людську гідність, що не бажає більше вчитися в Болгарії, «де всі і все одне й те ж», і за сприяння батька виїхав до Швейцарії вивчати медицину (ZDA RB, f. 368 B, op. 1, d. 34, l.4).

Тоді в Женеві навчалася понад 150 молодих болгар, серед яких Славі Балабанов, Стоян Ноков та Георгі Бакалов. Тут їх познайомили з Г. Плехановим, який став їхнім духовним батьком, та соціал-демократичною групою «Визволення праці». Через цю групу молоді болгарські соціалісти встановили особисті контакти з відомими діячами міжнародного соціалістичного руху П. Лафаргом, А. Бебелем, Ж. Жоресом, К. Каутським, Р. Люксембург, В. Засуліч та ін.

Дотепністю й ораторським талантом, полемічним запалом Раковський здобув симпатії своїх однодумців, а особливо молодих жінок-соціалісток. Одна з них, студентка медичного факультету, молода і красива Єлизавета Рябова, дочка одного з відомих артистів Імператорського театру в Санкт-Петербурзі Павла Рябова, закохалася в Кристья й кинула Славі Балабанова, який не витримав любовної драми і вкоротив собі вік. Поєднуючи любов і політичні пристрасті, Х. Раковський став одним з організаторів I та II Міжнародних студентських конгресів. На одному з них він прослухав доповідь

Ф. Енгельса, а потім написав йому листа з проханням написати статтю для болгарської соціалістичної газети. Бувши секретарем Болгарського соціал-демократичного союзу в Женеві, 1893 р. він організував святкування 1 травня і виступав від імені Міжнародного студентського союзу. Його палка промова на захист праці справила враження на демонстрантів, а газети відзначили, що молода балканська зірка здобуває незаперечну популярність серед слухачів.

У 1893 р. Раковський переїхав на навчання до Німеччини, де мав можливість контактів з німецьким робітничим рухом. Через Р. Люксембург він познайомився з В. Лібкнехтом і лідерами німецької соціал-демократії, співпрацював з газетою «Форверц» з балканських питань. За свою соціалістичну діяльність Раковський був екстрадований з Німеччини і виїхав на навчання до Франції, у місто Нансі, а потім у Монпельє. У 1896 р. разом зі своєю коханою подругою Є. Рябовою, він поїхав у Лондон для участі в Міжнародному соціалістичному конгресі, де виступив з доповіддю перед соціалістами всього світу про національні проблеми на Балканах, про геноцид вірменського населення в Туреччині та греко-турецький конфлікт на Кіпрі. Доповідь викликала інтерес і була опублікована в газетах і журналах.

У 1897 р., завершивши навчання у Франції, Раковський захистив докторську дисертацію з етіології злочинності, яку можна віднести до соціальної медицини. Пізніше роботу було опубліковано болгарською та російською мовами. Після закінчення навчання Х. Раковський і Є. Рябова одружилися і приїхали до Болгарії, пройшли медичне випробування-переекстацію для того, щоб практикувати як лікарі, але перебування в Болгарії було нетривале. Бувши громадянином Румунії, Кристья виїхав туди, щоб пройти військову службу, а Єлизавета поїхала в Росію та оселилася в Петербурзі. Після служби в армії Раковський також приїхав до Росії, сподіваючись оселитися тут і спільно працювати в російському соціал-демократичному русі. Він почав активно контактувати з «легальними марксистами», публікував публіцистичні статті в різних газетах і журналах під псевдонімами Інсаров і Григор'єв, написав свою відому книгу «Сучасна Франція» (GARF, f. 102, op. 226, d. 15429, p. 29).

Після раптової смерті коханої дружини під час пологів у 1902 р. та переслідувань з боку офіційної російської влади Раковський виїхав до Франції, де практикував як лікар у селі Больє, департамент Луари, і паралельно записався до Сорбонни вивчати право. Після смерті батька Георгія Станчева 1903 р. він повернувся до Румунії, успадкував батьківський маєток і керував ним. Оселившись у Румунії, Х. Раковський став одним з ініціаторів відновлення в країні соціал-демократичної партії, яка до того припинила свою діяльність. У цей період він утвердився як відомий оратор і публіцист: брав участь у дискусіях і диспутах з болгарськими, румунськими, західноєвропейськими та російськими соціал-демократами. Разом з Л. Добруджану-Геря (*Соломон Кац, народився у м. Дніпро, навчався у Харківському університеті, через переслідування царської охоранки емігрував до Румунії і став одним з засновників румунської соціал-демократичної партії — авт.*), популярним румунським соціалістом, організував міжнародну компанію для звільнення моряків повстанського російського крейсера «Потьомкін», взявши деяких з них як робітників і менеджерів у свій маєток в Геленджикі.

За наполяганням матері він одружився з Анною Киселковою, вчителькою французької гімназії в Софії (*навчала відому болгарську поетесу Єлисавету Багряню — авт.*). Не особливо красива, але надзвичайно симпатична й розумна, здобувши вищу освіту в Швейцарії та Франції, А. Киселкова зрозуміла, що не зможе приборкати енергійного Раковського, який постійно вештався Європою, і вони розлучилися (Solomon та ін. 2016, 287-319). Тут треба сказати, що подружнє життя К. Раковського не з найшасливіших: смерть Є. Рябової, яку, за словами Раковського, він любив найбільше, розрив з А. Киселковою, після якого він зустрівся в Бухаресті з румунською журналісткою Александріною Кодряню (Solomon, Stanchev 2014, 387-422), котра привела Раковському свою доньку Олену, яку він удочерив. Александріна залишилася його дружиною до самої смерті в сталінських таборах. Раковський не мав власних дітей від законних дружин, але під час заслання в Астрахані, в 1929 р., його стенографістка й помічниця Юлія Щеглова народила сина Аскольда, якого він бачив

лише двічі. Автор мав можливість зустрітися з Аскольдом Щегловим у Твері, де він працював професором медичного інституту й розказав про свої зустрічі з батьком. Потім М. Станчев організував йому зустріч з троюрідною сестрою Ліліаною Гевреновою у Софії та її родичами.

Під час селянського повстання в Румунії в 1907 р. Раковський був заарештований і висланий з країни. Протягом п'яти років жив у Європі: у Франції, Німеччині, Бельгії, Туреччині й Болгарії та кілька разів намагався проникнути до Румунії, поки йому, нарешті, не дозволили легально повернутися до країни. У цей період Раковський увійшов до кола найвідоміших діячів II Інтернаціоналу — брав участь у його конгресах, став членом Міжнародного соціалістичного бюро (*інформаційно-дорадчий орган Інтернаціоналу — авт.*). У громадсько-політичному житті він проявляє себе як центрист: розумний і поміркований політик, чужий догматизму, особливо низькопоклонству щодо основоположників марксизму, прагне досягти реальних цілей і припинити взаємні нападки між крайніми соціалістичними угрупованнями. На цій посаді він намагався виконати об'єднавчу роль між «вузькими» і «широкими» болгарськими соціалістами в Болгарії, видаючи газету «Наперед», у якій безуспішно пробував примирити дві крайнощі в Болгарії (Rakovsky 1909). У цій місії йому намагався допомогти і його друг Лев Троцький, який спеціально прибув 1910 р. на XVII з'їзд Болгарської робітничої соціал-демократичної партії, а трохи пізніше приїхав у Болгарію і подорожував по Балканах як кореспондент газети «Киевская мысль» на період Балканських війн. Деякий час він жив у маєтку Раковського в Румунії і звідти писав свої знамениті репортажі про Балкани (Stanchev, Chernyavsky 2008, 37-38).

У роки Першої світової війни Х. Раковський займав активну антивоєнну позицію, брав участь у створенні Балканської соціал-демократичної федерації (1915) і став її секретарем. Критикував більшовицьку інсценізацію революційних підсумків війни, активно дискутував з цього питання з Леніном на Циммервальдській конференції (1915), за що отримав від нього усілякі грубі прізвиська та епітети, на які Ленін був майстром. Проте через деякий час

позиція самого Раковського поступово схилилася вліво, він зблизився з поглядами лівоцентристських діячів II Інтернаціоналу, які закликали до «пролетарської революції». Вони все ще боролися проти екстремістських позицій більшовиків, хоча поступово потрапляли під їхній вплив.

Шлях до революції та перші дипломатичні кроки

У 1916 р. Х. Раковський був заарештований за антивоєнну діяльність у Румунії та ув'язнений у місті Ясси, звідки його звільнили 1 травня 1917 р. російські революційно налаштовані солдати. Відразу після визволення він поїхав до Одеси, а звідти через Москву дістався Петрограда, де при владі був Тимчасовий уряд Керенського, який хотів залучити на свій бік Раковського. Проте в столиці Раковський продовжував свою антивоєнну революційну діяльність, що, хоч і не містила закликів до громадянської війни, викликала роздратування Тимчасового уряду, особливо військового міністра А. Гучкова, який видав указ про арешт.

Російський публіцист В. Бурцев, відомий своїми сенсаційними доносами, разом з іншими журналістами поспішає звинуватити Раковського в «агентурі німецької армії», опублікувавши низку документів на цю тему, тобто висунути такі самі звинувачення, які висували Леніну, Зінов'єву та іншим більшовицьким лідерам (Nikolaevsky 1995). Щоправда, за Раковського виступали такі відомі письменники, як В. Короленко та М. Горький, які вважали це «злісним наклепом на румунських соціалістів», хоча останні дослідження багатьох істориків підтверджують тезу, що більшовики на чолі з Леніном організували жовтневий переворот на німецькі гроші (Chernyavskiy 2003, 24-36). Після невдалого більшовицького повстання в липні 1917 р. більшовицькі лідери допомогли Х. Раковському втекти, а потім виїхати до Швеції.

Логіка політичної боротьби все більше кидала Раковського в обійми більшовиків, які прагнули влади. Звістка про жовтневий переворот у Петрограді дійшла до нашого героя в Стокгольмі. Він надіслав до російської столиці телеграму, в якій підтримав революцію і заявив,

що приєднався до більшовиків. Прибувши в столицю, зустрівся з Леніном, який, маючи потребу в досвідчених та авторитетних кадрах, забув про свої невпинні нападки на Раковського і запропонував йому служити революції. Раковського прийняли до більшовицької партії, відзначаючи його партійний досвід і час (з 1890 р. — авт.), коли він був учасником балканського та західноєвропейського соціал-демократичного руху.

Рання громадсько-політична діяльність Раковського, його незаперечні індивідуальні якості, знання західних мов, уміння спілкуватися з представниками різних кіл, публіцистичний і полемічний дар, європейська освіта, відсутність провінційної посередності та примітивного догматизму стали відмінними якостями, які сформували його своєрідний ореол державного й політичного діяча і визначили його шлях на дипломатичній арені.

Х. Раковський і російсько-румунський конфлікт

Його знання Румунії та досконале володіння румунською мовою зумовили перше призначення. На той час Л. Троцький очолював Наркомат закордонних справ Радянської Росії та рекомендував Раковського як експерта з румунського питання під час переговорів з Німеччиною в Брест-Литовську. На попередніх слуханнях ця ідея не була прийнята, оскільки королівський уряд Румунії спочатку відмовився від переговорів, а потім сам їх припинив. Ситуація на російсько-румунському кордоні в цей час ускладнилася: румунські війська увійшли в Бессарабію під приводом того, що вони мають кращу можливість постачати звідти російським військам провіант. У російській пресі з'явилася інформація про «безпрецедентне насильство» румунської влади над російськими революційними солдатами. У Петрограді був заарештований румунський посол Діаманді. В. Ленін і Л. Троцький, скориставшись ситуацією, виступили за розрив дипломатичних відносин з Румунією, водночас було створено орган з дивною назвою «Верховна автономна колегія з російсько-румунських справ» для боротьби з «румунською контрреволюцією» та визволення Бессарабії (GARF, f. 130, op. 23, d. 5, p. 7104).

За рішенням Ради народних комісарів (РНК) Раковський став «комісаром-організатором у російсько-румунських справах на півдні Росії» і негайно сформував склад колегії, до якої увійшли румунські соціал-демократи М. Бужор, М. Брашован і В. Спіро, письменник і публіцист Ф. Кулл (Полярний) і моряк А. Железняков, відомий тим, що кілька днів тому розігнав Установчі збори Росії. Той самий А. Железняков співпрацюватиме з Раковським у той час, коли він буде головою українського уряду, щоб запровадити радянську владу на всій території України. Призначення Раковського головою Колегії та включення до неї відомих румунських соціалістів було не лише дипломатичним рішенням більшовиків, бо дало їм можливість у разі встановлення радянської влади в Румунії сформувати Уряд Радянської Румунії.

Зовні миролюбні заяви радянського керівництва щодо Румунії переплітаються з відверто мілітаристськими намірами. Змінено навіть саму назву колегії, яка тепер називається «Вища колегія з боротьби з румунською та бессарабською контрреволюцією», а перші заяви колегії закликають «усіх відтіснити румунську контрреволюційну армію» розгоном його ядра, а румунський уряд оголошується «найнахабнішим і найстрашнішим ворогом російських і румунських трудящих» (TzDAVOVU, f. 4, op. 2, d. 10, p. 2-3).

Після першого раунду переговорів в Одесі в лютому 1918 р., коли представники румунського генерального штабу на чолі з полковником Радалеску змогли обдурити Раковського, що вони мають офіційні повноваження щодо ведення переговорів, ці зустрічі з офіційною владою Румунії стали його першою спробою взяти участь у міжнародних дипломатичних переговорах. Він негайно направив румунському уряду від імені Колегії ультиматум, в якому вимагалось: вивести румунські війська з Бессарабії та російські контрреволюційні війська під командуванням генерала Щербачова, повернути захоплене російське майно. Не отримавши наступного дня відповіді від Колегії, Раковський наказав, зі схвалення Петрограда, відновити бойові дії, сформувати революційні румунські батальйони, захопити п'ять румунських крейсерів, що набігали на Севастополь, арештувати

румунських підданих, які перебували в Одесі, як заручників. Проте всі бойовничі наміри та дії з обох сторін під тиском на румунську владу з боку дипломатичних представників Антанти в Румунії поступилися місцем прагненню до переговорів. Англіїці і французи, намагаючись виступити посередниками, зустрілися з Раковським і запропонували йому створити змішану комісію для розв'язання російсько-румунського конфлікту. Проте радянська влада пов'язала свою згоду з попередніми умовами, викладеними в попередньому ультиматумі Колегії (TzDAVOVU, f. 4, op. 2, d. 10, p. 4-5).

Перспективи розв'язання російсько-румунського конфлікту залишаються туманними, якщо зміни в міжнародній обстановці та зрив переговорів у Брест-Литовську та наступ Німеччини на Україну та Радянську Росію змусять обидві сторони зайняти розумну позицію та укласти мир. У березні 1918 р. в Одесі було підписано спочатку Протокол про врегулювання російсько-румунського конфлікту, а потім Договір між Х. Раковським і прем'єр-міністром Румунії генералом Авереску, згідно з яким до 18 травня 1918 р. румунські війська повинні залишити Бессарабію і надати місцевому населенню право на самовизначення, країнам обмінятися полоненими, звільнити румунських заручників в Одесі та ін. (TzDAVOVU, f. 4, op. 2, d. 10, p. 13).

На особистому рівні перша дипломатична місія Раковського виявилася успішною. Хоча сторони заявляють про успішне розв'язання російсько-румунського конфлікту, подальші події показують, що і Румунія, і Радянська Росія не досягли бажаних результатів. Зовнішньополітична нестабільність після Першої світової війни, вторгнення німецьких військ в Україну, яка має спільний кордон з Румунією, захоплення Одеси австро-німецькими військами розв'язали руки румунам, котрі скасували договір «Раковського-Авереску», утворивши прорумунський Сфатул церій, який оголосив про приєднання Бессарабії до Румунії. У відповідь радянська влада знову заарештувала румунського посла Діаманді, конфіскувала золотий запас Румунії, який під час війни зберігався в Росії. Раковський залишився в Одесі до приходу австро-німецьких військ і виїхав до Петрограда, де в середині наступного місяця в Москві йому було доручено нове дипломатичне завдання.

Про що «розкажує» «Червона симфонія»?

Як уже було відзначено, ми не торкаємось діяльності Х. Раковського як Голови Раднаркому України (1919–1923 р.), його дипломатичної (1924–1927 р.) та опозиційної активності (1927–1934). Ці питання відображено в роботах Г. Чернявського, М. Станчева й М. Тортики, В. Головка і Я. Шкабури. Зупинимося на дискусійному і взагалі не досліджуваному питанні щодо останніх років його життя. Як відомо, Х. Раковський був заарештований у січні 1937 р. в себе вдома. Весь день тривав обшук, під час якого вилучено всі його рукописи з актуальних політичних питань, спогади, котрі досі не знайдені, бо, очевидно, або знищені НКВС, або зберігаються в Центральному архіві ФСБ і не видаються дослідникам. Однак проф. Г. Чернявському і М. Станчеву на початку 90-х рр. минулого століття вдалося ознайомитися зі слідчою справою Раковського в НКВС та опублікувати її (Stanchev, Chernyavskiy 1997). На основі цих матеріалів можна відстежити останні роки життя нашого героя. Автори опублікували всі протоколи допитів. Вісім місяців Раковський не давав жодних свідчень, поки не заарештували його племінницю Лілянну Гевренову, яка приїхала до нього в Москву навчатися в консерваторії. Після цього він почав давати свідчення проти себе, про діяльність опозиції тощо.

Уже після війни в Іспанії з'явилися т. зв. «зошити доктора І. Ландовського», котрі, як вважають, знайшов іспанський доброволець, який воював у Великій Вітчизняній війні у Червоній армії, на тілі доктора І. Ландовського в Ленінграді. За іншою інтерпретацією зошит виявив на трупі доктора біля будинку одного з передмість Ленінграда боєць іспанської «Блакитної дивізії», яка воювала на боці фашистської Німеччини (що не суперечить факту видання книги в Іспанії за часів Франка). Текст опублікував в Іспанії іспанською мовою іспанський видавець дон Маурісіо Карлавілья 1952 р. (Landowsky, 1952). За версією публікаторів, «Червона симфонія» містить т. зв. записи допитів Х. Раковського. Передбачається, що, будучи підсудним третього Московського процесу, Раковський для полегшення своєї долі вирішив повідомити владі щось, що має особливий інтерес. Сталін дав

розпорядження своєму спецагенту Габріелю (Рене Дюваль) зробити його допит. Допит відбувся нібито 16 січня 1938 р. Номер протоколу в книзі не вказано. На допиті Раковський начебто повідомив цілі й методи троцькістської змови. Характер показів, які є в матеріалах «Червоної симфонії», дозволив деяким дослідникам тексту дійти невтішного висновку, що інформація, яку надав Раковський, справила найсерйозніший вплив на політику Сталіна як щодо партійних соратників, так і щодо всієї зовнішньополітичної діяльності СРСР напередодні Другої світової війни.

Пізніше деякі автори писали, що «подальша доля Раковського ніби підтверджує можливу справжність цих матеріалів, оскільки, на відміну від своїх соратників з правотроцькістського блоку, він не був розстріляний, а відбувся терміном у 20 років — небачена розкіш для того часу. За поширеною версією, Раковського розстріляли в тульській в'язниці 1941 р., коли до міста наближались німці, за іншою версією, він був одним з таємних радників Сталіна й помер своєю смертю в Сибіру 1958 року». (Mariasov 2006). Щодо перебування Раковського в Сибіру ми ще повернемося, але його доля не «підтверджує можливу справжність цих матеріалів», оскільки його не розстріляли, а засудили на 20 років тільки завдяки тому, що 1938 р. в Європі (в Болгарії та Англії) відбулись два незалежні адвокатські процеси, під час яких юристи виступили на захист Раковського, зокрема відомо і про пряме втручання відомої іспанської політичної діячки Долорес Ібарурі, яка звернулась до Сталіна з вимогою не катувати відомого в Європі діяча міжнародного соціалістичного руху, члена Міжнародного соціалістичного бюро II Інтернаціоналу.

Фальшивість тексту в академічних колах не викликає сумнівів, оскільки зазначені в рукописі події та особистості персонажів (крім самого Раковського) невідомі з будь-яких документів. Та й самого протоколу допиту, якій нібито відбувся в січні 1938 р., в документах «особової справи арестанта» Раковського автор цієї статті не виявили. Особливе значення має один достовірний анахронізм у тексті «Червоної симфонії»: згадка Раковським «Світового банку». Не міг Раковський згадувати те, чого не було у 1938 р. Хоча, об'єктивно кажучи, сама

ідея створення Світового банку була офіційно озвучена і прийнята до виконання на першій конференції в Гаазі влітку 1929 р. як частина «Плану Юнга», і в 1930 р. був створений Банк міжнародних розрахунків, який став співучасником розграбування окупованих нацистами країн, тому до кінця Другої світової війни було вирішено розформувати його. Відомо, що Світовий банк утворено на основі Бреттон-Вудських угод у 1944 р., тобто через шість років після допиту Раковського і навіть через три роки після його розстрілу в Орловській (а не в Тульській, як стверджують деякі автори) в'язниці. Цей факт дозволяє розглядати текст «Червоної симфонії» як апокрифічний, підігнаний істинними авторами під реалії повоєнного світу.

Історик, редактор журналу «Питання історії» В. В. Полікарпов у своїй книзі «От Цусимы к Февралю» зауважує:

«Для викриття змови «світової іудейської закуліси» користується популярністю в «патріотичних» колах і такий «документ», як протокол допиту Х. Г. Раковського 26 січня 1938 р. Його використовують за текстом, наведеним у «Червоній симфонії» — творі, опублікованому від імені «доктор Ландовський», який нібито служив з 1936 р. в токсикологічній лабораторії НКВС. (Рукопис «Червоної симфонії» нібито було виявлено «на трупі» Ландовського десь «на Петроградському(?) фронті» Другої світової війни). Покази про свою участь у всесвітній масонській змові Раковський дав, як повідомляється в «Червоній симфонії», від імені Ландовського під впливом наркотичної речовини, непомітно введеної йому самим цим «лікарем». У «Ландовського» небезпідставно вся описана процедура називається «катуванням». Масонознавців певного гатунку («група російських вчених-патріотів» на чолі з генералом спецслужби) така подробиця не спантеличує, в їхніх очах «пізнавальна цінність» «документа» від того чи не зростає. Так, власне, з погляду цього генерала й не видно відмінності між допитом-катуванням і «невимушеною розмовою», що відбувалася: адже була «закуска і випивка», «обстановка була створена затишна», а пігулка в чарку — це лише засіб, «що пробуджує енергію і підтримує бадьорий настрій» (Polikarpov 2008, 530-531).

Порочне походження «Червоної симфонії», задумане як підтвердження «Протоколів Сіонських мудреців», очевидне. Єдина в цій фашизоїдній легенді схожа на конкретний факт обставина — особистість «лікаря І. Ландовського», оскільки вказано місце, час його служби в такому відомстві, де про людей має бути все відомо. Отже, хоча б цей факт піддається об'єктивній перевірці. Редакція журналу «Питання історії» і звернулася до компетентного відомства з проханням дати можливість «перевірити деякі фактичні відомості» про Раковського, які «з'явилися в пресі за останні роки». Потрібно було встановити, «чи достовірні відомості про те, що з 1936 р. в НКВС працював такий собі І. Ландовський, медик і хімік (фармацевт) за фахом, який брав участь у підготовці допиту Х. Г. Раковського 16 січня 1938 р.»; «якщо так, то що відомо про долю цього Ландовського». У листі-відповіді відомство вичерпно прояснило питання: «Якихось відомостей про І. Ландовського Центральний архів ФСБ Росії не має» (Polikarpov 2008, 530-531).

Г. Чернявський та М. Станчев свого часу отримали можливість ознайомитися в Центральному архіві КДБ СРСР зі слідчою справою Християна Раковського. Протоколу, надрукованого в «Червоній симфонії», у ньому, зрозуміло, не було. У 1992 р. в журналі «Молода гвардія», а потім і в інших виданнях з'явився передрук уривків книги І. Ландовського, виданої ще в 1952 р. в Мадриді іспанською, а в 1968 р. окремими частинами в Буенос-Айресі російською і за цим у Лондоні — англійською мовами. Ці фрагменти публікуються чомусь у перекладі з іспанської, причому перекладач, який представив просто неграмотний текст, замаскував ініціалами. Основу публікації становить текст допиту Раковського, який нібито відбувся 26 січня (в інших публікаціях — 16 січня — авт.) 1938 р., тобто майже через два місяці після закінчення слідства. Аналіз цього «документа», що начебто виявився в Ландовського через явно фантастичні перипетії, які тут і називати ніяково (зазначимо лише, що він нібито з 1936 р. служив у токсикологічній лабораторії НКВС), фактичні безглуздості, внутрішні протиріччя, приписувані Раковському дії, а головне — спроба зобразити його видатним агентом «торгово-масонської» єврейської

мафії, яка разом із США розпоряджається всім світом, переконують, що йдеться про елементарну фальшивку. Вона є одним з нових видань «протоколів сіонських мудреців», які вже багато разів викривала громадськість як «благословення на геноцид».

Деякі автори розглядають цей текст як якусь сталінську політичну містифікацію, призначену для Заходу, щоб переконати тамтешніх політиків у тому, що СРСР не збирається проводити комуністичну експансію, а зайнятий своїми суто національними, точніше російсько-націоналістичними справами. Ця версія, однак, абсолютно непереконлива через вкрай низьку якість тексту, його малограмотність. Для непрямого інформування Заходу радянський диктатор міг легко знайти набагато надійніші шляхи.

Очевидно, мета «Червоної симфонії» полягала у використанні імені Раковського (його через неосвіченість називають євреєм і агентом всесвітньої єврейської мафії) для розпалювання шовіністичної злості та антисемітизму, причому авторами цього демаршу були російські націонал-соціалісти світової війни спочатку у Франкістській Іспанії, а потім у Латинській Америці. Дуже показово, що цією неохайною фальшивкою активно користуються нинішні російські послідовники Гітлера.

Цікаво відзначити, що спроба харківських істориків Г. Чернявського, М. Станчева та М. Тортики-Лобанової в монографії «Жизненный путь Христиана Раковского» (2014 р.) документально, із залученням результатів психологічної експертизи тексту «Червоної симфонії» викрити його провокаційний характер у центральних газетах і журналах Росії не мала зацікавлення й розуміння з боку редакцій. Відповідний лист не опубліковував жоден популярний друкований орган (Chernyavskiy ta in. 2014).

«Життя після смерті»

Дуже багато запитань виникає з приводу ще однієї «білої плями» в біографії Х. Раковського, якого, нібито засудженого на 20 років не розстріляли в Орловській в'язниці 11 вересня 1941 р., а відправили в «санаторій» за Полярне коло. Не вказано ані назву «санаторію»,

ані місце його розташування. Ще наприкінці 80-х рр. вдалося знайти в «Архіві революційного руху» (зараз — *Центральний державний архів Республіки Болгарія* — авт.) лист О. Мерчанова, ветерана Болгарської комуністичної партії, колись першого секретаря Варненського обкому партії, в якому він звертається до болгарських істориків звернути увагу на те, що Раковський не був розстріляний, як стверджувалось (*хто стверджував?* — авт.), а залишився живий і був відправлений на лікування в «санаторій» за Полярне коло. Мерчанов наголошує, що про це йдеться в листі ЦК КПРС до ЦК БКП: відомий діяч болгарського й міжнародного комуністичного руху Християн Георгійович Раковський не був розстріляний, а помер у санаторії в серпні 1958 р., також у 1956 р. він мав таємну зустріч з Микитою Хрущовим і Климентом Ворошиловим, під час якої розповів про умови мешкання в «санаторії», де перебувало 3 тис. «відпочивальників», але в живих лишилися тільки 300. Автор листа стверджував, що мав зустріч з секретарем ЦК Румунської комуністичної партії, який показав йому «56 листів Х. Раковського» з «санаторію», в яких він нібито звертається до Микити Хрущова з проханням відпустити його в Болгарію, в рідне місто Котел, але лікарі не дозволили Раковському міняти клімат у такому віці (*у 1956 р. йому було би 83 роки* — авт.). Цікаво, що заполярний суворий клімат був йому до вподоби, а теплий і сонячний клімат рідної Болгарії — ні.

Якби такий лист ЦК КПРС щодо Х. Раковського був надісланий на адресу ЦК БКП, то він би зберігся в Центральному архіві ЦК БКП (зараз він приєднаний до ЦДА РБ). Пошук листа не дав позитивних результатів. Можливо, це була хитрість Олександра Шелєпіна, тогочасного шефа КДБ СРСР, який нібито направляв подібні листи до братніх компартій соціалістичних країн, представники яких були репресовані в СРСР, підкреслюючи, що вони не були репресовані, а перебували в санаторіях під наглядом лікарів. Цей лист від Шелєпіна міг би зберігатись в архіві Державної безпеки Народної Республіки Болгарія, але історики і там його не знайшли.

Ми перевірили ще одну версію. Мерчанов стверджував, що відомий державний діяч, соратник Георгія Димитрова Благой Попов, який

1937 р. був заарештований і провів 17 років у сталінських концтаборах, у своїх спогадах нібито згадує Х. Раковського. Однак уважний аналіз не тільки опублікованих мемуарів Б. Попова, але й підготовчих матеріалів до них, що зберігаються в ЦДА РБ, не допоміг виявити спогади про Раковського. Так що згадування про якісь зустрічі з одним з керівників ЦК Румунської компартії, посилення на спогади Б. Попова, в яких нібито згадується Х. Раковський, лишається просто вигадкою старого партійного діяча.

Отже, дослідження маловідомих сторінок життя цієї непересічної людини, яка була дуже популярна в Європі та в радянському просторі й водночас маловідома у своїй країні, тобто в Болгарії, є актуальним. Можливо така маловідомість спричинена тим, що він недовго прожив на своїй батьківщині — лише 21 рік. У Болгарії Раковський навчався в гімназії, але не закінчив її, у 17 років покинув батьківщину, потім, після закінчення університету в Монпельє у Франції, він прожив не більше двох років у Болгарії, а після смерті батька, успадкувавши його маєток, проживав у Румунії, потім знову два роки в Болгарії, а далі знову в Румунії до кінця Першої світової війни, поки остаточно не переїхав в Радянську Росію, де і закінчив свій життєвий шлях.

Інша причина «забуття» Раковського на батьківщині, — це те, що він не вписався у стереотипний образ болгарських комуністів на чолі з Димитром Благоевим, а потім і Георгієм Дімітровим, де його вважали центристом. За часів комуністичного режиму Т. Живкова Раковського називали троцькістом і відповідно його ім'я було заборонено в країні. Лише після політичної реабілітації у 1988 р. його ім'я з'явилося на шпальтах газет, почали друкувати його біографію. В столиці з'явилась вулиця, названа на честь Х. Раковського, у м. Котел, де він народився, біля пантеону виданих людей міста є його пам'ятник, а на кладовищі місцевої церкви перепохований прах його сестри Анни Раковської. В СРСР, коли Х. Раковський був на вершині політичного олімпу, на його честь називали вулиці, театри, села, в Асканії-Нова природний заповідник був названий його іменем, навіть були сигарети «Раковский». До 1988 р. його ім'я в СРСР було заборонено, а його книги зберігались у спецфондах бібліотек і були недоступні читачеві.

В Україні сьогодні його ім'я декомунізовано, але, попри це, ми б хотіли з нагоди 150-ї річниці від дня народження згадати про людину, яка присвятила своє життя і віддала його (як він сам уважав) за краще майбутнє людства.

Список джерел та літератури / References

- Broué, P. *Rako (Kristian Georgievitch Rakovsky)*. *Cahiers Leon Trotsky*, 1984, no. 18, p. 22.
- Conte, F. *Christian Rakovsky (1873–1941): Essai de biographie politique*. Lille, 1975, v. 1-2.
- Chernyavskiy, G. Nemetskie dengi Lenina. V kn.: *Chernyavskiy G. Pritchi o Pravde i Lzhi: Politicheskie dramy dvadtsatogo veka*. Khar'kov, 2003. (In Russian)
Чернявський, Г. Немецькі денги Леніна. В кн.: *Чернявський Г. Притчі о Правде і Лжи: Политические драми двадцатого века*. Харків, 2003.
- Chernyavskiy, G. I., Stanchev, M. G., Tortica (Lobanova), M. V. *Zhishnenniy put Hristiana Rakovskogo. Evropeizm i bolshevizm: neokonchennaia duel*. Moskva, 2014. (In Russian)
Чернявський Г. І., Станчев, М. Г., Тортика (Лобанова), М. В. *Жизненный путь Христиана Раковского. Европеизм и большевизм: неоконченная дуэль*. Москва, 2014.
- Fischer, L. *Russia's Road from Peace to War: Soviet Foreign Relations 1917–1941*. New York, 1969.
- Golovko, V. A. *Diplomaticheskaiia deiatelnost H. G. Rakovskogo v Velikobritanii (1923–1925 gg.): avtoref. dys. ... kand. ist. nauk*. Kyiv, 1996. (In Russian)
Головко, В. А. *Дипломатическая деятельность Х. Г. Раковского в Великобритании (1923–1925 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук*. Киев, 1996.
- Gosudarstvenniy archiv Rossiyskoi Federatii (GARF). (In Russian)
Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ).
- Landowsky, J. *“Sinfonia en Rojo Mayor”*. *Traducción de Mauricio Carlo*. Madrid, 1952.
- Mariasov, F. Krasnaia simfonia. *Segodniashnaia gaseta*, 2006, 26 maia. (In Russian)
Марьясов, Ф. Красная симфония. *Сегодняшняя газета*, 2006, 26 мая.
- Mel'nychenko, V. *Neskorenyj: Naukovo-khudozhnia knyha pro Khrystyiana Rakovs'koho*. Kyiv, 1990. (In Ukrainian)
Мельниченко, В. *Нескорений: Науково-художня книга про Християна Раковського*. Київ, 1990.

Nikolaevskiy, B. *Taiynie stranitsi istorii*. Red.-sost. Y. G. Felstinskiy. Moskva, 1995. (In Russian)
Николаевский, Б. *Тайные страницы истории*. Ред.-сост. Ю. Г. Фельштинской. Москва, 1995.

Panayotov, F. *Doctor Kristiu Rakovsry: Dopalnenia kam avtobiografiata mu*. Sofia, 1988. (In Bulgarian)

Панайотов, Ф. *Доктор Кръстю Раковски: Допълнения към автобиографията му*. София, 1988.

Panayotov, F. *I martvite ste progovoriat*. Sofia, 1990. (In Bulgarian)

Панайотов, Ф. *И мъртвите ще проговорят*. София, 1990.

Panayotov, F. *Zivotat I smartta na Krastiu Rakovsry*. Sofia, 2003. (In Bulgarian)

Панайотов, Ф. *Животът и смъртта на Кръстьо Раковски*. София, 2003.

Polikarpov, V. V. *Ot Tsusimi k Fevrakiu*. Moskva, 2008. (In Russian)

Поликарпов, В. В. *От Цусимы к Февралю*. Москва, 2008.

Rakovsky, K. *Obedinenieto na bulgaskite sotalistichesky fraktii: Otkrito pismo. Obedinenieto I Progressistko techenie*. Sofia, 1909. (In Bulgarian)

Раковски, К. *Обединението на българските социалистически фракции: Открито писмо. Обединението и Прогрессистско течение*. София, 1909.

Solomon, F., Stanchev, M. Intimitate și militantism socialist în prag de război. Scrisorile Alexandrinei Alexandrescu (Codreanu) către Cristian Racovski (martie-august 1916). *Arshiva Moldavie*, issue V, 2013, pp. 387-422.

Solomon, F., Stancev, M., Timonin, A., Rudi, A. О căsătorie prin corespondență. Scrisorile Annei Kiselkova către Cristian. Racovski (1911–1912). *Archiva Moldaviae*, issue VIII, 2016, pp. 287-319.

Stanchev, M. G., Chernyavskiy, G. I. L. D. *Trotskyi. Bolgaria i bolgari*. Sofia, 2008. (In Russian)

Станчев, М. Г., Чернявский, Г. И. Л. Д. *Троцкий, Болгария и болгары*. София, 2008.

Stanchev, M., Chernyavskiy, G. *Fars na krovi*. Kharkov, 1997. (In Russian)

Станчев, М., Чернявский, Г. *Фарс на крови*. Харьков, 1997.

Shkabura, Ya. I. *Frantsiia v sotsial'no-politychnij ta dyplomatychnij diial'nosti Kh. Rakovsk' koho (1891–1927 rr.): avtoref. dys. ... kand. ist. nauk*. Dnipro, 2020.

Шкабура, Я. И. *Франция в социально-политичній та дипломатичній діяльності Х. Раковського (1891–1927 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук*. Дніпро, 2020.

Tzentralen derzhaven archiv na Republika Bolgaria (TzDA na RB). (In Bulgarian)

Централен държавен архив на Република България (ЦДА на РБ).

Tsentrалnyi derzhavnyi архів vishih organiv vladi ta upravlinnia Ukraini (TzDAVOVU). (In Ukrainian)

Центральний державний архів вищих оргаів влади та управління України (ЦДАВОВУ).

Vekov, A. Kam voprosa za uchastieto na Krastiu Rakovsry v ruskoto revoliutionno dvizhenie (1891–1912 g.). *Isvestia na instituta po istoria na BKP [Notices of the Institute of History of the BKP]*, t. 53. Sofia, 1985. (In Bulgarian)

Веков, А. Към въпроса за участието на Кръстю Раковски в руското революционно движение (1891–1912 г.). *Известия на Института по история на БКП*, т. 53. София, 1985.

Vekov, A. Krastiu Rakovsry na kongresite na Vtoria International. *Istoricheski pregled [Historical overview]*, 1989. (In Bulgarian)

Веков, А. Кръстю Раковски на конгресите на Втория Интернационал. *Исторически преглед*, 1989.

Volkovyns'kyj, V., Kul'chyt'skyj, V. *Khrystyan Rakovs'kyj: Politychnyj portret*. Kyiv, 1990.

Волковинський, В., Кульчицький, В. *Християн Раковський: Політичний портрет*. Київ, 1990.

George Chernyavskiy

Doctor of Historical Sciences, Professor

Johns Hopkins University

3400 N. Charles Str., Baltimore, MD 21218, USA

Email: gchernyavskiy@gmail.com

KNOWN IN EUROPE, UNKNOWN IN BULGARIA (TO THE 150TH ANNIVERSARY OF THE BIRTH OF CHRISTIAN RAKOVSKY)

The article is dedicated to the 150th anniversary of the birth of Christian Rakovsky (1873–1941) — a prominent figure in the international socialist movement, politician, statesman, diplomat, Chairman of the Council of People's Commissars of Ukraine (1919–1923), Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary of the USSR in London (1923–1925) and Paris (1925–1927), one of the leaders of the Trotskyite bloc, and an opponent of Stalin. While Rakovsky's life has been the subject of some research, many of its aspects remain unexplored. Drawing on a wealth of new documents discovered in the archives of Bulgaria, Great Britain, France, Ukraine, and Russia, the author sheds new light on little-

known episodes of Rakovsky's life — particularly the years of his youth, when he joined the international student socialist movement and spoke at international congresses. The article considers Rakovsky's contacts with Plekhanov's Emancipation of Labor group in Geneva, where Rakovsky studied medicine and achieved some prominence among Russian social democrats. His connections with famous Western European revolutionaries are discussed — including Rosa Luxemburg, Karl Liebknecht, Jules Guesde, Karl Kautsky, and other figures of the Second International. It is noted that Rakovsky was the only member of the Bolshevik government who was also a member of the Bureau of the Second International. The article touches on a subject that has long been neglected by historians — Rakovsky's efforts to solve the problem of Russian-Romanian relations in 1918, the resulting bilateral treaty, and his special position regarding the annexation of Bessarabia to Romania. Considerable attention is given to the question of Rakovsky's so-called 'Jewish' origin and his alleged membership in the worldwide Masonic lodge, disproven on the basis of Rakovsky's papers in the Bulgarian Historical Archive. The author also dwells on the problem of the so-called 'Rakovsky protocols', published by Iosif Landovsky in the book "Red Symphony: Confessions of the Trotskyist Rakovsky." The author draws on Rakovsky's NKVD case file and interrogation records, which he has published in full in his book "The Bloody Farce," to demonstrate that no such protocols exist. Finally, the author addresses the rumor that Rakovsky was not executed, but spent the last years of his life in the Soviet Union. This rumor is proven false based on the analysis of extensive archival materials and memoirs of Rakovsky's comrades; most notably, Rakovsky's case file in the Central Archives of the KGB of the USSR contains a certificate of his execution on 11 September 1941 in the Oryol Central Prison.

Keywords: Christian Rakovsky, international socialist movement, Russian-Romanian negotiations, 'Rakovsky protocols.'

Текст надійшов до редакції 23.09.2023.

The text was received by the editors 23.09.2023.

Текст затверджено до друку 11.11.2023.

The text is recommended for printing 11.11.2023.